

Bijlage bij het hoorcollege *Wat is kunstgeschiedenis?*

Inhoudsopgave

[Kitty Zijlmans](#)

College 1. Kunstgeschiedenis en de actualiteit in heden en verleden

- [H1. Kunstgeschiedenis is wat kunsthistorici doen](#)
- [H2. Denken over kunst en de contouren van het vakgebied](#)
- [H3. Markante voorlopers](#)

College 2. Op weg naar een kunstgeschiedenis in mondiaal perspectief

- [H4. Kunstgeschiedenis in vogelvlucht 1860-1960](#)
- [H5. Kritiek op de gevestigde benaderingen](#)
- [H6. Van Westerse kunstgeschiedenis naar World Art Studies](#)

College 3. Kunst en de markt

- [H7. De kunstwereld als netwerk van partijen](#)
- [H8. Hoe zien kunstenaars de rol van kunst](#)
- [H9. Kunst en koopwaar: het spel van de markt](#)

College 4. Hedendaagse kunst en de actualiteit van kunstgeschiedenis

- [H10. De moderne kunst krijgt een geschiedenis](#)
- [H11. Hedendaagse kunst en de randen van de kunstgeschiedenis](#)
- [H12. Kunst als onderzoek en de kunstenaar als promovendus](#)

[Aanbevolen literatuur](#)

[Colofon](#)

Kitty Zijlmans

Prof. dr. Kitty Zijlmans studeerde kunstgeschiedenis in Leiden, waar zij in 1989 promoveerde op het proefschrift *Kunst / Geschiedenis / Kunstgeschiedenis. Theorie en praktijk van een kunsthistorische methode op systeemtheoretische basis* (Leiden 1990). Op 1 juli 2000 werd zij benoemd tot hoogleraar in de “Geschiedenis en theorie van de beeldende kunst van de nieuwste tijd” aan de Universiteit Leiden. Zij is voorzitter van de programmacommissie van het door NWO/Geesteswetenschappen gesubsidieerde onderzoeksprogramma *Transformaties in Kunst en Cultuur* (2003-2011). Van 2006-2010 was zij lid van de Commissie Beeldende Kunst en Vormgeving van Raad voor Cultuur, sinds maart 2006 adviseur van het NIAS en sinds 1 januari 2009 van NWO/Geesteswetenschappen.

In 2010 werd zij benoemd tot lid van de KNAW. Haar interesse ligt op het gebied van de hedendaagse kunst, kunsttheorie en methodologie. Daarnaast hebben de positie en het aandeel van de vrouw in kunst en cultuur en de huidige interculturele processen en globalisering van de (kunst)wereld haar bijzondere belangstelling. Twee sleutelpublicaties zijn: *World Art Studies: Exploring Concepts and Approaches*. Eds. Kitty Zijlmans and Wilfried van Damme (Amsterdam 2008) en vanwege de samenwerking met beeldend kunstenaars: *CO-OPs. Interterritoriale verkenningen in kunst en wetenschap / Exploring new territories in art and science*. Eds. Kitty Zijlmans, Rob Zwijnenberg, Krien Clevis (Amsterdam 2007).

Synopsis van het hoorcollege *Wat is kunstgeschiedenis?*

College 1. Kunstgeschiedenis en de actualiteit in heden en verleden

H1. Kunstgeschiedenis is wat kunsthistorici doen

Het vertrekpunt van onderzoek in de kunstgeschiedenis is eerst en vooral gelegen in kunstwerken: visuele en materiële objecten die voortkomen uit artistieke overwegingen en die, anders dan bijvoorbeeld historische gebeurtenissen, nog altijd in het heden aanwezig zijn. Het gaat daarbij met name om de studie van schilderkunst, sculptuur, architectuur, kunstnijverheid en design, fotografie, (multi-)mediakunst en daarvan afgeleide kunstvormen, en de wijze waarop deze historisch en cultureel zijn ingebed. Het analyseren en verklaren van kunstwerken is de bestaansgrond van het vakgebied. Kunstgeschiedenis gaat niet over een dood verleden maar brengt het verleden in het heden weer tot leven. Kunstgeschiedenis is het expertiseveld over kunst in haar historische en hedendaagse dimensie; ze bestudeert de kunst als specifieke functie van de maatschappij. Kunst wordt gezien als mogelijkheid om de wereld anders te leren kennen en te beleven en daarmee een ruimere blik op de wereld te verkrijgen. Het is een levend, kritisch vakgebied dat idealiter in het midden van het maatschappelijke debat staat over het belang van kunst en cultuur – ons erfgoed – voor onze maatschappij, zowel lokaal als internationaal/mondiaal. De actualiteit van de kunstgeschiedenis wordt verder nog gevoed vanuit twee thema's die nu spelen: de voortdurende discussies naar aanleiding van 'De canon van Nederland', en de roep om 'duurzame geesteswetenschappen', waarvan de kunstgeschiedenis deel uitmaakt.

H2. Denken over kunst en de contouren van het vakgebied

Welke kunstbegrippen hebben in verleden en heden de kunstgeschiedenis haar contouren gegeven? Een kunstwerk wordt van andere artefacten onderscheiden op basis van een kunstbegrip. Wij hebben te maken met culturen die zelf het onderscheid maken tussen artefacten en kunstwerken. Vraag is welke criteria in verschillende tijden en op verschillende plaatsen worden gehanteerd en wanneer en waarom veranderingen in waardering plaatsvinden. En verder: hoe bakenen we het vakgebied af ten opzichte van esthetica, kunstkritiek en kunsttheorie? Kunstgeschiedenis maakt deel uit van een groter discours over de culturele praktijk en kijkt op allerlei manieren naar kunst: als object van esthetiek en zingeving, als onderdeel van en in wisselwerking met de brede beeldcultuur, als bron voor de studie van maatschappelijke of historische gebeurtenissen, als visuele manifestatie van een theorie, als culturele praktijk, in relatie tot ideologie, enz. De kunsthistorische wetenschap analyseert de eigen plaats, functie, werking en circulatie van de kunst in de samenleving, nu en in het verleden.

H3. Markante voorlopers

Men kan erover strijden wanneer de kunstgeschiedenis als vakgebied is ontstaan. Het reflecteren op kunst gaat terug tot de klassieke oudheid, maar sommige kunsthistorici zien in Vasari's *Vite*, de "levensbeschrijvingen van de meest uitmuntende Italiaanse schilders, beeldhouwers en architecten" uit 1550 (met een herziene uitgave uit 1568), het begin van de kunsthistorische geschiedschrijving. Anderen laten haar beginnen bij de achttiende-eeuwse Duitse archeoloog en kunsttheoreticus Johann Joachim Winckelmann. Maar er waren meer markante voorlopers en velen van hen zijn voor een lange tijd richtinggevend geweest voor de kunstgeschiedenis. Dat gold ook nog toen kunstgeschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw een universitaire discipline werd.

Vasari's Vite, het denken in termen van Grote Meesters, in lineaire ontwikkelingslijnen en biologische cycli van opkomst/bloei/verval hebben een lange adem gehad.

College 2. Op weg naar een kunstgeschiedenis in mondiaal perspectief

H4. Kunstgeschiedenis in vogelvlucht 1860-1960

Hoe ziet de ontwikkeling van de kunstgeschiedenis in Nederland eruit vanaf het midden van de negentiende eeuw? Nederland kende al een bloeiende kunsthistorische praktijk vanuit kunstenaarsgenootschappen, musea en archieven die stoelde op connaisseurschap en het archiveren van kunsthistorische data. De eerste leerstoelen kunstgeschiedenis werden in 1907 in Utrecht en Leiden geïnstalleerd. De kunstgeschiedenis aan de Nederlandse universiteiten borduurde tot ca. de jaren zestig van de twintigste eeuw voort op de traditie van het connaisseurschap en archivalisme. Gaandeweg kwam de nadruk te liggen op stijlgeschiedenis/stijlkritiek en rond het midden van de eeuw vooral op de iconografie die zich voornamelijk richtte op de (verborgen) betekenissen van de kunst.

H5. Kritiek op de gevestigde benaderingen

Vanaf de jaren zestig en vroege jaren zeventig van de twintigste eeuw zien we belangrijke veranderingen optreden. Er komt kritiek op de gevestigde benaderingen met hun concentratie op de individuele kunstenaar als genie (de 'Meesters') en de beperkte set van gehanteerde methoden. Ook zouden de opleidingen kunstgeschiedenis geen oog hebben voor de sociale context van de kunst en de relatie tussen kunstenaar en publiek. Met wat wel de 'New Art History' wordt genoemd verschoof het zwaartepunt van onderzoek naar de sociale context en naar ideologieonderzoek. Dus naar de structuren van de sociale macht en van daaruit naar politiek, feminisme, psychoanalyse, culturele identiteit en theorie(vorming). Dit had een grote impact op de kunstgeschiedenis, met name die van de moderne tijd. De kunstgeschiedenis is vanaf begin jaren tachtig hoe dan ook veel kritischer geworden.

H6. Van westerse kunstgeschiedenis naar World Art Studies

De kunsthistorische wetenschap heeft zich in eerste instantie op de kunst, vormgeving en architectuur van de Westerse wereld gericht. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw, in het tijdperk van globalisering en postkolonialisme, is die eenzijdige focus op het Westen echter niet meer vanzelfsprekend. Hoewel in Duitsland in de tweede helft van negentiende eeuw de kunstgeschiedenis in een mondiaal perspectief werd ontwikkeld is in de loop van de twintigste eeuw de focus meer en meer op het Westen komen te liggen. Het was de antropoloog die zich vooral bekommerde over de zogenaamde 'niet-westerse' culturen. Kunst is echter niet iets van het Westen alleen, maar juist een panmenselijk fenomeen dat in al zijn schakeringen en onderlinge uitwisselingen in een wereldwijde context moet worden gezien. Dat betekent een 'umdenken' van het vak en het ontwikkelen van nieuwe kaders. Daartoe is in Leiden een aanzet gegeven door het ontwikkelen van een mondiaal kader dat we aanduiden met World Art Studies.

College 3. Kunst en de markt

H7. De kunstwereld als netwerk van partijen

Kunst speelt een rol in allerlei domeinen van de maatschappij, als sociale factor, als esthetisch genot of tenminste als objecten die de mogelijkheid hebben tot betekenisproductie. Maar ook als koopwaar. Wat de kunstwetenschap als belangrijke kunstwerken ziet zijn werken die de kunst

andere wegen hebben doen inslaan, die voor de ontwikkeling en verandering van de kunst van belang zijn geweest. Echter, hoezeer een fraai geschilderd portret, landschap of stilleven ons ook kan aanstaan en hoe goed het werk ook vervaardigd kan zijn, ze ontwikkelen de kunst niet verder. Wel behagen ze grote groepen mensen. Deze kijkers, kopers, kenners en kunstliefhebbers zijn als sociologisch fenomeen voor de kunstwetenschap interessant: wie koopt wat, hoe circuleert kunst in de maatschappij? Wat betekent kunst voor diverse groepen mensen? Dit soort vragen stelt de kunstsociologie die veelal het 'kunstwereldmodel' als uitgangspunt neemt, dat wil zeggen de interactie tussen productie, distributie en receptie van kunst bestudeert.

H8. Hoe zien kunstenaars de rol van kunst

Kunstenaars hebben zelf allerlei ideeën over wat zij goede kunst vinden en wie goede kunstenaars. Dat hebben ze ook veelvuldig geventileerd. Zij hanteren hun eigen canon en hebben zo hun eigen typologieën. Door de eeuwen heen hebben veel kunstenaars ook blijk gegeven van hun maatschappelijke betrokkenheid (Goya, Daumier, de avantgarde kunstenaars van het begin van de twintigste eeuw). Maar kunst moet circuleren om gezien (en gekocht) te worden. Kunstwerken kunnen een hoge symbolische en esthetische waarde hebben, maar evenwel erg veel geld vertegenwoordigen. Kunst wordt verzameld en komt in musea terecht. De kunstmarkt is de afgelopen decennia alleen maar gegroeid en ziet de komst van nieuwe megaverzamelaars uit (verre) buitenland. Wat betekenen een vergaande marktgedreven ontwikkeling en de nieuwe financieringsstromen voor de kunst, de kunstmarkt, de musea en dientengevolge de kunstgeschiedenis? De discipline kan daar niet aan voorbijgaan: er is nu eenmaal een correlatie tussen het schrijven over kunst, het verzamelen van kunst, het tonen van kunst en de kunstgeschiedschrijving.

H9. Kunst en koopwaar: het spel van de markt

Het kunstwerk is behalve kunst ook altijd koopwaar geweest. Vanuit de kunsthistorische wetenschap is sociaaleconomisch onderzoek naar vraag en aanbod op de kunstmarkt relatief nieuw, maar heeft inmiddels een hoge vlucht genomen. Kunst, ook die uit het verleden, wordt niet langer gezien als alleen maar een artistiek product, maar evengoed als speler in het economisch domein. Denk bijvoorbeeld aan het grootschalig onderzoek naar de Amsterdamse kunstmarkt in de Gouden Eeuw. Bij al deze onderzoeken is het kunstwerk zelf niet zozeer onderwerp van onderzoek maar veel meer de functie van het kunstwerk binnen de totale productie van goederen en de verspreiding van ideeën in een bepaalde tijd. In de laatste decennia van de twintigste eeuw flirten kunstenaars in toenemende mate met het grote geld en de verleidingen van de markt. Sommigen, zoals Andy Warhol, Jeff Koons en bovenal Damien Hirst zijn er grootmeesters in geworden. Bespeelt de markt hen of bespelen zij de markt?

College 4. Hedendaagse kunst en de actualiteit van kunstgeschiedenis

H10. De moderne kunst krijgt een geschiedenis

In het begin van de twintigste eeuw zien we in een aantal kunstmusea in Europa belangstelling ontstaan voor het verzamelen van eigentijdse kunst. Maar: hoe selecteer je wat in eigentijdse kunst belangrijk is? En hoe koppel je moderne kunst aan die van het verleden, dus hoe formeel je een afstamming ('pedigree') voor moderne kunst? Daarom was het van groot belang te onderbouwen op welke manier moderne kunst – die per definitie breekt met de traditie – kan worden gekoppeld aan de geschiedenis van de kunst. Immers, geschiedenis impliceert ontwikkelingen over langere perioden en bovendien vaak ook vooruitgang. Denk bijvoorbeeld aan Vasari's *Vite* en Winckelmanns *Stijlordeningen*. Belangrijk voor het denken over de ontwikkeling van de moderne kunst (het

Modernisme) is de Amerikaanse kunstcriticus en theoreticus Clement Greenberg geweest. Hij poneerde de stelling dat moderne kunst over haar eigen medium gaat (het platte vlak van het canvas en verf) en dat zij vanuit een immanente ontwikkeling als vanzelf toegroeide naar een steeds grotere abstractie/non-figuratie toe, naar een 'kunst om de kunst', een *l'art pour l'art*. Vanuit deze visie gedacht en terug redenerend in de tijd worden die kunstwerken/kunstenaars op één ontwikkelingslijn geplaatst die blij zouden geven van een reflectie op het medium van de kunst. En zo komt de Franse schilder Manet in één continuïteitslijn te staan met de Amerikaan Barnett Newman.

H11. Hedendaagse kunst en de randen van de kunstgeschiedenis

Zo ontstond de modernistische canon van 'Grote Kunstwerken' uit de westerse traditie, de canon van blanke westerse mannen. Deze canon, dus het denken in termen van een ontwikkelingslijn in de kunst tussen ca 1860-1960 naar een steeds grotere autonomie toe, is lange tijd richtinggevend geweest voor de handboeken over moderne kunst. Een tegenbeweging ontstaat zowel in de kunst zelf (pop art, conceptuele kunst, proceskunst) als binnen het academische denken, aangezet door het feminisme, het neomarxistische denken, het structuralisme en poststructuralisme. Steeds weer wordt de kunstgeschiedenis geconfronteerd met nieuwe (veelal tijdelijke) kunstvormen waarvoor interpretatiemodellen moeten worden ontwikkeld. De hedendaagse kunst doet meer en meer een appel op de toeschouwer en de aandacht lijkt zich te verleggen van de maker naar de ontvanger. De toeschouwer wordt steeds meer aangezet tot participatie. Een belangrijke voortrekker was de Duitse kunstenaar Joseph Beuys met zijn 'Erweitertes Kunstbegriff'; de belangrijkste kunstvorm vanaf 1980 is zonder twijfel de installatiekunst. De toeschouwer moet meer dan ooit zelf het kunstwerk onderzoeken en beleven.

H12. Kunst als onderzoek en de kunstenaar als promovendus

Een van de nieuwste ontwikkelingen in de hedendaagse kunst is de 'relational of participation art', een kunstvorm die tot doel heeft verbindingen te leggen tussen mensen. Kunstenaars als Rikrit Tiravanija en Jeanne van Heeswijk zijn veelal de regisseurs van onverwachte ontmoetingen met sociale betrokkenheid als oogmerk. Duidelijk is dat kunst, kunstbegrippen en concepten gestaag veranderen en daartoe moeten andere kaders en interpretatiemodellen in de kunsthistorische wetenschap worden ontwikkeld. Dit geschiedt vanuit een interdisciplinaire oriëntatie op bijvoorbeeld de sociologie, culturele en visuele studies, het (poststructuralistische denken, maar input komt ook uit de hedendaagse kunst zelf. Zij biedt een bron van inzicht in de wereld op talloze manieren en tal van gebieden en reflecteert op esthetische noties en zingeving. De kunstenaar als onderzoeker krijgt een prominentere plaats en sinds kort is het in Nederland – in navolging van het buitenland – ook mogelijk dat het uit de kunstpraktijk voortkomende onderzoek van de kunstenaar uitmondt in een promotie in de kunsten. Het landschap van de kunstwetenschap zal nog kleurrijker worden met kunstenaars als onze 'partners-in-crime'.

Aanbevolen literatuur

College 1. Kunstgeschiedenis en de actualiteit in heden en verleden

Duurzame Geesteswetenschappen. Rapport van de commissie Nationaal Plan Toekomst Geesteswetenschappen. Amsterdam: Amsterdam University Press 2008.

Entoen.nu De canon van Nederland. Rapport van de commissie ontwikkeling Nederlandse canon. Den Haag: Ministerie van OCW 2006 (2 delen).

- Algemene inleidingen methoden van de kunstgeschiedenis, resp. kunstfilosofie:

Marlite Halbertsma en Kitty Zijlmans (red.), *Gezichtspunten. Een inleiding in de methoden van de kunstgeschiedenis*. Nijmegen: SUN 1993.

Zie integraal: http://www.dbnl.org/tekst/halb010gezi01_01/

A.A. van den Braembussche, *Denken over kunst. Een inleiding in de kunstfilosofie*. Bussum: Coutinho 2007 (vierde, herziene druk uit 1994)

Frank Vande Veire, *Als in een donkere spiegel. De kunst in de moderne filosofie*. Nijmegen: SUN 2002.

- Over canons in de kunstgeschiedenis:

Gill Perry and Colin Cunningham (Eds.), *Academies, Museums, and Canons of Art*. New Haven/London: Yale University Press in association with The Open University, 1999 (Series 'Art and Its Histories').

- 'Voorlopers' van de kunstgeschiedenis (chronologisch):

Giorgio Vasari, *De levens van de grootste schilders, beeldhouwers en architecten*. Gekozen en van een inleiding voorzien door Henk van Veen. Vertaald door Anthonie Kee. Amsterdam: Uitgeverij Contact 1998 (oorspronkelijke titel *Le Vite de'più eccelenti pittori, scultori e architettori*, Firenze 1550, 1568).

Karel van Mander, *Het schilder-boeck* (facsimile van de eerste uitgave, Haarlem 1604). Utrecht: Davaco Publishers 1969. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/mand001schi01_01/

Arnold Houbraken, *De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen* (Amsterdam 1718-'20). B.M. Amsterdam: Israël 1976 (3 delen, fotografische herdruk).

Zie: http://www.dbnl.org/tekst/houb005groo01_01/

Johann Joachim Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764). Wien: Phaidon Verlag 1934.

College 2. Op weg naar een kunstgeschiedenis in mondiaal perspectief

- Kunstgeschiedenis in Nederland:

Peter Hecht, Annemieke Hoogeboom en Chris Stolwijk (eds.), *Kunstgeschiedenis in Nederland. Negen opstellen*. Amsterdam: Prometheus 1998.

Edy de Jongh, *Ter Lering en vermaak. Betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de 17de eeuw*. Amsterdam: Rijksmuseum 1976.

- Feministische kunstgeschiedenis:

Marlite Halbertsma, 'Vrouwenstudies kunstgeschiedenis', in: Marlite Halbertsma en Kitty Zijlmans (red.), *Gezichtspunten. Een inleiding in de methoden van de kunstgeschiedenis*. Nijmegen: SUN 1993, pp. 212-240. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/halb010gezi01_01/halb010gezi01_01_0007.php

Linda Nochlin, 'Why have there been not great women artists?' (1971), in: Linda Nochlin, *Women, Art, and Power and Other Essays*. New York: Harper & Row 1988, pp. 145-178.

- World Art Studies:

James Elkins (ed.), *Is Art History Global?* New York/London: Routledge 2007

Nigel Spivey, *How Art Made the World. A Journey to the origins of Human Creativity*. London: BBC Books 2005 (zie ook de CD's van de gelijknamige BBC tv serie)

Kitty Zijlmans en Wilfried Van Damme (Eds.), *World Art Studies: Exploring Concepts and Approaches*. Amsterdam: Valiz 2008.

College 3. Kunst en de markt

Hans Abbing, *Een Economie van de Kunsten; Beschouwingen over kunst en kunstbeleid*. Groningen: Historische Uitgeverij 1989

Ton Bevers, 'Kunst, geschiedenis en sociologie', in: Marlite Halbertsma en Kitty Zijlmans (red.), *Gezichtspunten. Een inleiding in de methoden van de kunstgeschiedenis*. Nijmegen: SUN 1993, pp. 241-270. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/halb010gezi01_01/halb010gezi01_01_0008.php

Alan Bowness, *The conditions of success, how the modern artist rises to fame*. New York: Thames and Hudson 1990 (Volume 21 van de Walter Neurath Memorial Lectures).

Jérôme Maatjens, *Kunst en commercie. Een kunsthistorisch onderzoek naar het spanningsveld aan de hand van drie casestudies* (niet-gepubliceerde MA thesis Kunstgeschiedenis, Universiteit Leiden, januari 2010).

Renée Steenbergen, 'iets wat zoveel kost, is alles waard'. *Verzamelaars van moderne kunst in Nederland*. Amsterdam: Vassallucci 2002

Renée Steenbergen, *De nieuwe mecenas. Cultuur en de terugkeer van het particuliere geld*. Amsterdam: Business Contact 2008

College 4. Hedendaagse kunst en de actualiteit van de kunstgeschiedenis

- Modernisme, resp. hedendaagse kunst:

Charles Harrison, *Modernism*. London: Tate 1997.

Anja Novak, *Ruimte voor beleving. Installatiekunst en toeschouwerschap*. Proefschrift Universiteit Leiden 2010.

Kitty Zijlmans, 'Fluorescerend licht en zwarte gaten. Hedendaagse kunst(theorie) als geestverruimend middel', in: *Onverwachte Impressies. Hedendaagse kunst en Spiritualiteit*. (red.) Gerard Wiegers en Edith Brugmans. Nijmegen: Valkhof pers 2009, pp. 89-98.

- Relational art:

Claire Bishop (Ed.), *Participation*. London: Whitechapel/Cambridge (Mass.): The MIT Press 2006 (Documents of Contemporary Art).

Nicolas Bourriaud, *Relational Aesthetics*. Paris: les presses du reel 2006.

- Artistic Research:

Janneke Wesseling (Ed.), *The Artist as Researcher*. Den Haag: Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten 2010 (forthcoming).

Kitty Zijlmans, Rob Zwijnenberg, Krien Clevis, (Eds.), *CO-OPs. Interterritoriale verkenningen in kunst en wetenschap / Exploring new territories in art and science. Work in progress*. Amsterdam: Buitenkant 2007

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname Sandro Ligtenberg (Utrecht, maart 2008)
Stem Inleiding F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro Cok Verweij
Mastering Frits de Bruijn
Vormgeving Ruth Bos / Grafisch ontwerp

© Hoorcollege Copyright 2008 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 932 1
NUR 654, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.